

СЕКЦІЯ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 378.147:81'271.12-057.875:37.036:808.5

**ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ
В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ**

Будянський Д.В., к. пед. н.,
доцент, докторант кафедри теорії і методики професійної освіти
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті розглянута проблема риторичного змісту основних жанрів українського фольклору – казок, легенд, пісень, прислів'їв, а також можливості їх використання у процесі розвитку риторичної культури особистості. Автором доводиться теза, відповідно до якої усна народна творчість володіє значним риторичним потенціалом і, отже, може стати дієвим засобом розвитку комунікативно-творчих якостей учнів, студентів, викладачів. Звернення до фольклорної спадщини українського народу є важливою умовою збереження і розвитку вітчизняної риторичної традиції і національного красномовства.

Ключові слова: фольклор, риторика, риторична культура, риторичні тропи та фігури.

В статье рассмотрена проблема риторического содержания основных жанров украинского фольклора – сказок, легенд, песен, пословиц, а также возможности их использования в процессе развития риторической культуры личности. Автором доказывается тезис, в соответствии с которым устное народное творчество обладает значительным риторическим потенциалом и, следовательно, может стать действенным средством развития коммуникативно-творческих качеств учеников, студентов, преподавателей. Обращение к фольклорному наследию украинского народа является важнейшим условием сохранения и развития отечественной риторической традиции и национального красноречия.

Ключевые слова: фольклор, риторика, риторическая культура, риторические тропы и фигуры.

Budyanskiy D.V. THE USE OF UKRAINIAN FOLKLORE IN SYSTEM OF DEVELOPMENT OF RHETORICAL CULTURE

The article analyzes problem of rhetoric content of main genres of Ukrainian folklore – tales, legends, songs, proverbs, as well as possibility of their use in rhetoric culture of personality development. The author proves thesis that folklore has considerable rhetorical potential and, therefore, it can be an effective means of developing communicative and creative qualities of students and teachers. Appeal to folklore heritage of Ukrainian people is an essential condition for preservation and development of national traditions and national rhetoric eloquence.

Key words: folklore, rhetoric, rhetorical culture, rhetorical tropes and figures.

Постановка проблеми. Сучасна концепція розвитку національної школи поруч з інноваційними технологіями передбачає активне використання ідей і засобів народної педагогіки та народознавства з метою підвищення якості навчально-виховного процесу [9]. Збереження національної ідентичності (мови, духовної і матеріальної культури, історичної пам'яті тощо) є одним зі стратегічних завдань, яке постає перед українцями сьогодні. Одним із дієвих напрямків розв'язання зазначеної проблеми є використання найкращих зразків вітчизняного фольклору в процесі морального, інтелектуального, духовного, фізичного та естетичного виховання підростаючого покоління [11].

Ступінь розробленості проблеми. Фольклорна спадщина українського народу активно вивчається науковцями, письменниками, мистецтвознавцями, педагогами. Різноманітні жанри усної народної твор-

чості досліджені у працях Д. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, М. Дмитренка, В. Кузь, П. Куліша, Г. Лозко, В. Наулко, Ю. Руденко, З. Сергійчук, В. Скуратівського, М. Стельмаховича, І. Франка, П. Чубинського та інших.

Привертають увагу науковців і жанри усної народної творчості, які відображають красу та оригінальність українського слова (Л. Бріцина, Н. Лисюк та інші).

Аналіз зазначених праць свідчить про те, що не дивлячись на активний інтерес дослідників до вітчизняного фольклору (його регіональних особливостей, можливостей використання в системі дошкільної та середньої освіти з метою реалізації завдань патріотичного, морально-етичного, естетичного, екологічного та інших напрямків виховання тощо), проблема риторичного змісту усної народної творчості не отримала належного висвітлення в науково-методичній літературі.

У зв'язку з цим метою статті є аналіз риторичних засад основних жанрів українського фольклору (казки, пісні, легенди, апокрифи, прислів'я та приказки тощо) та визначення їх місця в системі розвитку риторичної культури.

Виклад основного матеріалу. Фольклор (англ. *folklore* – народна творчість) – це історично і культурно обумовлена система духовного життя народу, яка у високохудожній формі відображає його історію, побут, культуру тощо [8].

В якості синонімів використовуються терміни «народна поетична творчість», «народна словесність», «усна народна творчість» [13], в яких визначена головна відмінність фольклору від письмової літератури. Усне народне слово аргументовано можна вважати різновидом публічного мовлення, який містить елементи красномовства, у зв'язку з чим може бути розглянуте з позиції риторики.

Від початку утворення суспільства виникли правила співіснування людей у родині і колективі. Вони зафіксовані у різних жанрах усної народної творчості, які складають скарбницю народної мудрості. Ці фольклорні здобутки, зокрема поезія і проза (перекази, казки, легенди, епос, апокрифи), музика (пісні, наспіви, думи), театр (драми, вертеп, театр ляльок) тощо, на наш погляд, мають значний, і, при цьому, малодосліджений риторичний потенціал (цінні думки, поради, методи розвитку комунікативних якостей особистості, корисний літературний матеріал, риторичні тропи та фігури), який може бути ефективно використаний у процесі розвитку риторичної культури. Цю інтегративну категорію на основі узагальнення думок сучасних українських науковців [3; 9] ми розглядаємо як динамічне системне утворення, яке характеризує досягнення особистості в засвоєнні риторичних знань і умінь, а також готовність застосовувати їх у процесі як побутової, так і професійної мовленнєвої діяльності, спрямованої на створення оригінального риторичного продукту (висловлювання, розповіді, бесіди, доповіді тощо) [5].

У контексті нашого дослідження українська фольклорна спадщина може бути розглянута, як система народної педагогіки, яка містить напрацьовані століттями дієві інструменти розвитку інтелектуальних, духовних, фізичних, комунікативних якостей особистості.

Проаналізуємо основні жанри усної народної творчості з позиції риторики та можливості їх використання з метою розвитку риторичної культури.

Процес формування свідомості дитини засобами фольклору починався ще до її

народження в утробі матері. За народними повір'ями вагітна жінка повинна була зберігати душевний спокій, уникаючи негативних вражень та емоцій. Щоб народилася фізично та психічно здорова дитина, майбутня мама співала спокійні, мелодійні пісні [16].

Після народження колискові пісні використовувались, як дієвий засіб формування у свідомості дитини уявлень про навколишній світ, її інтелектуального та духовного розвитку, виховання комунікативних навичок тощо.

Характерними для текстів колисанок, як правило, були фантастичні, казкові образи, а також різноманітні риторичні фігури (метафори, гіперболи, риторичні порівняння тощо):

«Люляй, люляй, мій синочку,
Зроблю тобі колисочку.
Та й повішу на дубочку.
Роса впаде та й скупає,
Сонце зійде, обігріє,
Листок впаде та й накриє.

Будуть пташки прилітати та будуть співати,

Дитиночку малесеньку будуть присипляти» [6, с. 243].

Досить поширеним у цьому жанрі усної народної творчості є риторичний прийом діалогізації тексту, в якому мати звертається до міфологічних персонажів (сон, дрімота), тварин, птахів, персоніфікованих явищ природи з проханням дати дитині здоровий, міцний сон, наділити її певними рисами характеру, здоров'ям і щасливою долею:

«Ой, коте, коточок,
Не ходи в садочок,
Не полохай галочок.
Нехай зів'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки
Дитиночці на шапочки...
Ой, щоб спало – щастя мало,
А щоб росло – не боліло,
На серденько не скорбіло» [6, с. 244].

Діалог, як один із дієвих засобів вираження головної думки, застосовувався ще ораторами стародавньої Греції (Сократ, Демосфен), Риму (Цицерон, Квінтіліан), а також вітчизняними красномовцями (Іван Вишенський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода) з метою більш ефективного впливу на аудиторію [5].

Вихованню важливих соціальних якостей, розвитку мовлення дітей сприяли лічилки, забавлянки, потішки, скоромовки тощо [8]. Ці малі жанри усної народної творчості характеризуються оригінальним лексичним складом, чіткою ритмікою, повними і неповними римами, діалогами та несподіваними алогізмами:

«Сорока – ворона на припічку сиділа,
діткам кашку варила:

– Цьому дам, цьому дам,
цьому дам, цьому дам,
а цьому маленькому,
а цьому красивому не дам.

Бо цей буцман дров не носив,
Діжі не місив, хати не топив.

Діток гулять не водив – кругом лежень.

Сороки прилетіли, на головку сіли,
Шу–гу–гу–гу полетіли» [6, с. 249].

Збагачення словникового запасу, розвиток дикції, оволодіння основами лічби відбувалось у процесі використання лічилок:

«Іхала карета, дзвоном дзвонить.

Вийшла пані, лічить коні:

Раз, два, три, вийди ти».

«Одіян, Другіян, Тройцан, Чарицан, П'ятан, Ладан, Струкан, Друкман, Деревень, Декус» [6, с. 252].

Народні скоромовки використовувались, як ефективний інструмент розвитку техніки мовлення (артикуляції, позиції звукоутворення, тембральних характеристик голосу, нижньореберного дихання тощо):

– Пиляв Пилип поліна з лип,

Притупив пилку Пилип.

Купи кіпу пік.

Кораблі лавірували, лавірували та не вилавірували.

Наша верба найрозлогуватіша, найкорчоломакуватіша [5].

Багатство художніх форм, метафоричність та алегоричність характеризують українські народні загадки, які складають значний риторичний пласт усної народної творчості.

Загадки були важливим елементом сімейної педагогіки і, крім того, широко використовувалися під час вечорниць, гулянь, обрядових та народних свят. Молодь змагалася у кмітливості, відгадуючи загадки:

«Поле не міряне, вівці не щитані, пастух рогатий (небо, зорі, місяць).

Торох, торох, розсипався горох, почало світати, нема що збирати (зірки на небі).

Ой за лісом, за пралісом, золота діжа сходить (сонце).

Два брати весь вік живуть, один на одного дивляться, а до купи не зйдуться (земля і небо)» [6].

Народні загадки і сьогодні залишаються дієвим чинником інтелектуального, духовного та естетичного розвитку дитини.

Морально-етичні ідеали, які відповідають риторичній категорії «етос», виражені у героїчно-фантастичних, побутових казках [16]. Зокрема, питання шанобливого ставлення до представників старшого покоління (батьків, рідних) представлені у казках «Батько та син», «Мудра дівчина», «Наз-

ваний батько», «Яка любов найліпша?» та інших. Прагнення українського народу до перемоги над зовнішнім ворогом втілені в алегоричній формі у казках «Іван – мужичий син», «Іван–Побиван», «Кирило Кожум'яка», «Котигорошко» та інших, які насичені фантастичними подіями, незвичайними героями, надприродними явищами.

Народні казки мають чітку будову: зачин, основну частину та кінцівку, яка відповідає структурі промови: ексордіум, наррація і конклюзія (Іоанікій Галятовський) [5]. При цьому зачин і кінцівка казки (як і промови), як правило, мають образно-афористичну форму.

Одним із риторичних жанрів усної народної творчості є апокриф (у перекладі з грецької – прихований, таємничий) – твір повчального, філософського змісту, основою якого є, як правило, релігійний сюжет [6].

Народні уявлення про будову Всесвіту («Про сотворіння Землі», «Чому вода в морі солоні?»), особливості національного менталітету («Звідки пішла українська земля», «Як роздавав Господь народам таланти», «Легенда про калину»), стосунки між чоловіком і жінкою, подружнє життя, сім'я («Щоб Господа згадували», «Про бабу та чорта», «Хто страшніший»), морально-етичні засади життя суспільства («Про правдивого чоловіка», «Про три гріхи») тощо яскраво представлені в чисельних апокрифах, тексти яких прикрашені риторичними тропами та фігурами [6].

Широкий арсенал риторичних засобів, зокрема таких як афористичність, метафоричність, стислість і змістовність висловленої думки, точність і поетичність, вживання слів у прямому і переносному значеннях містять українські прислів'я та приказки.

Влучна, лаконічна риторика цих жанрів фольклору спрямована на етичне, естетичне, трудове, сімейне, патріотичне, розумове, екологічне виховання підростаючого покоління:

– Заздрісний, від чужого щастя сохне.

– На брехні, як на одній нозі – далеко не доскочиш.

– Знання робить життя красним.

– Не збирай синові удобу, а збирай розум.

– Правда очі коле.

– Мудрість будує свій дім, а дурнота його руйнує власними руками.

– Краще з розумним втратити, ніж з дурнем знайти.

– За дурною головою і ногам нема спокою [8].

Для кращого запам'ятовування і посилення риторичного впливу прислів'я і приказки часто мають внутрішню і кінцеву рими:

- Вродилось ледащо – не здатне нінащо.
- Ні грач, ні помагач.
- На язик гарячий, а до роботи ледачий.
- Хто як робить, так і матиме, хто як пославсь, так і спатиме.
- Був би послом, якби не вдався ослом [8].

Багато прислів'їв відображають значення красного і мудрого слова в житті людини:

- Слово не горобець, вилетить не впіймаєш.
- Сто раз подумай, а один раз скажи.
- Рана від шаблі загоюється, від гострого слова – ніколи.
- Гостре словечко – коле сердечко.
- Бджола жалить жалом. А людина – словом.
- Іж пироги з грибами, держи язик за зубами.
- Від солодких слів гірко буває.
- Мало говори, а правдою дорожи [6].

У наведених висловах підкреслюється думка щодо необхідності доречного, виваженого використання мовних засобів і відповідальності оратора за озвучене слово.

Значний пласт фольклорної спадщини українського народу становлять пісні (обрядові, суспільно-побутові, героїчні, ліричні, думи, балади тощо), у яких міститься корисний матеріал для вдосконалення ораторської майстерності [13]. Перш за все – це художні засоби: епітети, метафори, порівняння, оригінальна образність тексту, епічні, тавтологічні звороти; традиційна композиція більшості пісенних творів: наявність заспіву (початку), розгорнутого сюжету з частими ліричними відступами і кінцівки («славословія»); риторичні тропи: параномазія (використання близьких за звучанням слів), риторичне запитання, риторичний оклик, персоніфікація, синекдоха тощо, якими оратор може збагатити свої мовлення.

По друге – виконання мелодійних українських народних пісень сприяє укріпленню нижньореберно-діафрагмального дихання, формуванню правильної позиції звукоутворення, розвитку дикції, і, у підсумку, оволодінню навичками ефективного використання голосового апарату.

Унікальність і оригінальність риторичної спадщини українського народу найбільшою мірою виражені у різноманітних старовинних традиціях і обрядах, серед яких особливе місце належить весіллю [13; 14; 15].

Українські весільні звичаї досліджувалися вітчизняними та іноземними вченими (Г. Калиновський, Й. Лозинський, П. Чубинський та ін.).

Українське весілля – це побудована за законами драматургії музична драма, яка містить елементи гумору, лірики, красномовства, що втілені у різноманітних жанрах усної народної творчості (пісні, замовлення, прислів'я та приказки тощо) [13].

Багатожанрове весільне дійство (театралізовані монологи і діалоги, музика, пісня, поезія, костюми, мізансцени тощо) можна вважати вершиною народного соціально-побутового (епідейктичного) красномовства.

Велику роль у весіллі відігравали жіночі хори, які супроводжували, оспівували і тлумачили святкові обряди (зустріч із короваем, розплітання коси, проводи до шлюбу). Досить поширеним у весільних піснях є прийом звернення до сил природи та космосу з проханням наділити молоде подружжя здоров'ям, матеріальним добробутом, багаточисельним потомством і сімейним щастям.

І. Франко відзначав розмаїття літературно-риторичних засобів народних весільних пісень: «...перший раз лучаєсь мені бачити одну групу пісень в цілості і то ще в такій повній і багатій. Але кілька там пречудових образів попри дикій і напіввиробленій формі, кілька чуття, кілька геніальних порівнянь, кілька глибоко старинних споминок та округин, становлячих цінний матеріал соціологічний, етнологічний і мовний» [7, с. 147].

Пісні, прислів'я, приказки, усмішки, жарти супроводжували весільне дійство протягом перемовин, оглядин, сватання, запросин та вінчання тощо.

Розглянемо риторичні фігури прологу до весілля, який називали сватанням. Увійшовши до господи, старости клали хліб і сіль на стіл, віталися з батьками: «Ми люди німецькі, ідемо з землі турецької. Раз дома, у нашій землі, випала пороша. Я кажу товаришу: що нам дивитися на погоду, ходім лишень шукати звіриноного сліду. Ходили, ходили і нічого не знайшли; аж гульк! назустріч іде наш князь, підніма у гору плечі і говорить нам такі речі: «Ей ви, хлопці, добрі охотники! Будьте ласкаві, покажіть дружбу мені. Трапилася мені куниця, красная дівця. Не їм, не п'ю і не сплю од того часу, та все думаю, як її дістати? Поможіть її мені піймати»... Тут застряла наша куниця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець: оддайте нашому князю куницю – вашу красную дівцю. Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підросте?» [13, с. 298].

У представленому тексті майстерно використані алегорії, порівняння, епітети, метафори, риторичне звертання та риторичне запитання, римовані рядки тощо.

По відношенню до головних дійових осіб весілля – молодого та молодої, часто застосовується широковживаний в ораторському мистецтві троп – риторичне порівняння. Молода порівнюється з ягідкою, вишенькою, зорею, ластівкою, зозулею, називається «красною» княгиною. Молодого називають князем, соколом, ясним місяцем [13].

Таким чином, риторика весільних обрядів була спрямована на створення особливої, емоційно-піднесеної атмосфери, яка супроводжувала це святкове дійство від початку і до завершення. За народним повір'ям красномовні весільні традиції програмували щасливе і довге життя молодої пари.

Представлені зразки педагогічної мудрості українського народу і сьогодні мають незаперечне навчально-виховне та риторичне значення. На наш погляд, здобутки вітчизняного фольклору мають посісти чільне місце в системі розвитку риторичної культури учнів, студентів та викладачів.

Висновки. На сучасному етапі реформування вітчизняної освіти напрацювання народної педагогіки потребують нового осмислення і активного застосування. Зокрема, жанри усної народної творчості, які пройшли випробування часом, повинні стати вагомою складовою навчально-виховного процесу у родині, школі, позашкільних установах та вищих навчальних закладах.

Сьогодні усна народна творчість постає не тільки як форма відображення минулого України, а й як дійовий засіб збереження і розвитку національної культурної спадщини. Поетичність, композиційна структурованість, образність, діалогічність, оригінальні метафори, порівняння та інші риторичні тропи і фігури є ефективним засобом розвитку риторичної культури особистості.

Багата, різножанрова фольклорна спадщина нашого народу (казки, апокрифи, прислів'я, замовляння, загадки, легенди, перекази, обряди; народні театралізовані дійства (весілля, колядки, щедрівки) з діалогами і монологіями, піснями і жартівливими інтермедіями, танцями, ляльковими персонажами тощо) є ефективним інструментом розв'язання навчально-виховних завдань сьогодення: формування морально-етичних, естетичних якостей, розвиток творчих здібностей, комунікативних навичок, вдосконалення риторичної культури.

Таким чином, фольклорна спадщина українського народу є ефективним, випробуваним століттями засобом виховання сучасного вітчизняного оратора, формування національно свідомої, мовної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович Д.В. Українська культура / Д.В. Антонович. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х.: Основа, 1991. – 256 с.
3. Білоусова Я.В. Формування риторичної культури студентів гуманітарних факультетів у навчально-виховному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Я.В. Білоусова. – К., 2004. – 20 с.
4. Бріцина О.Ю. Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства / О.Ю. Бріцина. – К., 2006. – 395 с.
5. Будянський В.І. Риторика – мистецтво красномовства. Навчальний посібник / В.І. Будянський, Д.В. Будянський. – Суми: «Корпункт», 2012. – 189 с.
6. Будянський В.І. Педагогічна мудрість слобожанської родини / В.І. Будянський, Д.В. Будянський, Суми: «Корпункт», 2012. – 332 с.
7. Возняк М.С. З діяльності І. Франка як етнографа / М.С. Возняк. – Первісне громадянство. – 1928. – 183 с.
8. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості / упорядкув., передм. доктора філологічних наук Н. Шумада. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
9. Залюбівська О.Б. Риторична культура у колі сусіжних понять (до питання визначення риторичної культури) / О.Б. Залюбівська // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2012. – № 6. – С. 42–47.
10. Кузь В.Г. Основи національного виховання / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук. – Умань, 1993. – 109 с.
11. Кулиш П.А. Записки о южной Руси / П.А. Кулиш. – К.: Дніпро, 1994. – 670 с.
12. Лисюк Н.А. Традиційний фольклор у культурному просторі ХХІ століття / Н.А. Лисюк // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2010. – Вип. 21. – С. 51–54.
13. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г.С. Лозко. – К., Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
14. Наулко В.І. Культура і побут населення України / В.І. Наулко. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
15. Скуратівський В.Т. Берегиня. Художні оповіді, новели / В.Т. Скуратівський. – К.: Радянський письменник, 1987. – 276 с.
16. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М.Г. Стельмахович – К.: Рад. школа, 1985. – 312 с.